

Bijlage VWO
2022

tijdvak 1

Fries

Tekstboekje

Wêr is de nije Trinus en wat as er net komt?

Trinus Riemersma wie 25 doe't er Fryslân skokte mei syn debútroman *Fabryk* (1964). It boek wie der neffens *Friesch Dagblad*-haadredakteur Hendrik Algra sa fier by troch dat er Tiny Mulder¹⁾ har resinsje wegere te publisearjen. Mar de iene nei de oare printinge rekke útferkocht. Dat wie doe. Hjoed-de-dei "lit de jongerein it ôfwitte", skreau Piter Boersma yn it foaropwurd fan it literêr ynternettydskrift *ensafh*. "It ûntbrekt de Fryske literatuer op it stuit oan oanwaaks, en nije skriuwers dy't harren oppenearje binne meastal âlderen." Wêr is it nije jonge talint dat de Fryske roman nij libben ynblaze kin?

(1) Dat it Fryske boek lêst hat fan in tebekrinnend tal lêzers is al skoffen oan 'e gong. Mar foar de leafhawwer wie der yn alle gefallen wol oanbod.
5 Dat liket no ek yn 'e bedelte te reitsjen. Der ferskine stadichoan minder nije titels en debutanten wurde wat langer wat seldsumer. Yn 'e poëzy mei it noch hinnebrue, mar
10 mei de roman hat it der wol oan. "Renommearre skriuwers binne âld of dea", reagearret Willem Verf dy't oar jier mei in nije roman komt. Ien fan de grutsten út dy lêste kategory, de
15 niisneamde Trinus Riemersma, klage yn 2007 noch dat der sáfolle debutanten wiene, en dêrom de lêzers it paad bjuster reitsje soene yn it brede oanbod. "Miskien moatte wy
20 wat skriuwers ôfsjitte", ornearre er doe. Dat hoecht ûnderwilens net mear. Geart Tigchelaar (2016) en Jan Minno Rozendal (2017) wiene de lêste jierren de iennichsten ûnder de
25 fyftich jier dy't mei in romandebút kamen. Op âldere leeftiid debutearren Ale S. Zandbergen (2013) en Baukje Zijlstra (2018). Geert Nauta kaam mei in
30 ferhalebondel (2018), mar dat is it wol sawat. Fierders wit de KFFB²⁾ noch wolris nije nammen te finen,

mar it literêre nivo dêrfan is neffens de kritiken net altiten like heech.
35 (2) Wêrom binne der de lêste tiid mar sa'n bytsje debutanten? Neffens Tigchelaar, auteur en tagelyk ynterimfoarsitter fan it Skriuwersbûn, hat it ûnder mear te krijen mei de
40 taalfeardigens yn it skreaune Frysk. "Net folle jongeren fiele harren fertroud genôch mei it Frysk om it te skriuwen, ienfâldichwei omdat sy it op skoalle hast net leard hawwe.
45 Boppedat is it tal Fryskpraters ûnder jongeren leger as ûnder âlderen, dus it fiverke om út te fiskjen wurdt lytser." It Frysk stiet dan ek noch relatyf swak ûnder heger oplate
50 jongeren, it segmint dêr't skriuwers no ienkear út komme. Tradisjoneel hiene Fryske romanskriuwers opfallend faak in eftergrûn as skoalmaster, yn de tiid dat dat sa'n
55 bytsje de heechst helbere oplieding wie, of letter as nearlandikus. Mar de bernsbarn fan dy skoalmasters binne universitêre studinten wurden, en de bern fan de nearlandisy kieze no
60 leaver in natuerwittenskiplike oplieding mei mear prestiizje en bettere kânsen op in baan. Technyske wittenskip is yn, de letteren binne út. Dat is gjin goed nijs

65 foar de oanwaaks fan Frysk literêr talint.

(3) Tigchelaar - syn twadde roman is op kommandewei - die syn leafde foar de Fryske literatuer benammen

70 op by de oplieding Frysk oan de Ryksuniversiteit fan Grins. "Moai wat fan myn stúdzjegenoaten fan doe binne op ien of oare wize belutsen by it Frysk of it literêre fjild. Mar nei ús

75 falt der in gat." Tigchelaar sjocht in mooglik ferbân mei de ombou fan de stúdzje ta in Ingelsktalige oplieding *Minorities and Multilingualism* mei in Frysk stúdzjespoar. "Jongeren soene

80 ek minder tiid hawwe as destiids om njonken it wurk noch romans te skriuwen", ornearret Meindert Reitsma (26), adviseur Fryske Literatuer fan Tresoar. "Men begjint

85 faak pas wurk te meitsjen fan de skriuwerij as de bern opgroeit binne en der mear tiid is. Dêrom binne debutanten faak al in slach âlder." It binne ek meast manlju. Dat smyt in

90 Frysk literêr klimaat op dat foar froulju en foar jongerein faak net botte oantreklik is om jin by te jaan.

(4) Dat wie fan rûchwei de fyftiger oant de tachtiger jierren wol oars.

95 Doe hearde de Fryske literatuer mei figueren as Riemersma en Anne Wadman ta de foarhoede fan de maatskiplike beweging dy't taboes trochbruts en it yndividu loswrote út

100 de ferpyldering³⁾ wei. De emansipaasje fan it yndividu en dy fan it Frysk wiene twa kanten fan deselde progressive beweging. De Fryske roman wie hip as de hippys. "It is sûnt dy tiid wol nueter wurden", stelt

105 Tigchelaar. "Wa't út Fryslân komt en literêre ambysjes hat, kiest miskien leaver foar it brûzende Amsterdam en foar it Nederlânsk en miskien wol

110 foar it Ingelsk." Mar in bredere maatskiplike trend spilet ek mei, seit

Reitsma. "Fiksjeskriuwers hawwe net mear deselde maatskiplike posysje as fjirtich jier lyn, doe't it ynfloedrike

115 opinymakkers wiene. Yn it Nederlânske taalgebiet is dat ek net mear sa. Dy minder hege sosjale status makket it foar jongeren minder oantreklik om harren hielendal op de boeke-

120 skriuwerij te stoarten, wylst oaren ryk en ferneamd wurde mei bygelyks vlogs en koarte filmkes."

(5) Foar nijelingen dy't noch in roman skriuwe wolle, is der wol finansjele

125 stipe, mar de bekendheid dêrfan kin better, fynt Tigchelaar. De provinsje hat in subsydzjepotsje foar begjinnende skriuwers yn it Frysk. "Mar it potsje rekket net op. Ast noch net yn

130 it literêre fermidden sitst, witst net wat der allegearre oan finansjele stipe te krijen is. It is wol de bedoeling om dêr mear ruchtberheid oan te jaan, bygelyks online. Mar wy kinne

135 ien net twinge om foar it Frysk te kiezen, der moat ek yntrinsike motivaasje wêze." Sels hie Tigchelaar dy wol. "It Frysk stiet my nei. It is ek sa datst der makliker

140 tusken komst as yn it Nederlânsktalige fjild, hast in gruttere kâns om te publisearjen." Dat dêrom ek it nivo troch de midsmjitte leger lizze soe, hoecht neffens Tigchelaar net

145 perfoarst sa te wêzen. "Benammen de Fryske poëzy kin him echt wol mjitte mei de Nederlânske."

(6) Yn de begelieding fan nij talint is lykwols noch in wrâld te winnen,

150 sjocht Reitsma. "Der soe bygelyks in konkrete ambysje formulearre wurde kinne wêr't it hinne moat mei de Fryske literatuer", ornearret er. "Fansels moatte de skriuwers it

155 úteinlik sels wolle en dwaan, mar men soe wol in ambysje stelle kinne fan sáfolle jonge prozadebutanten yn 2040. Dan kin men dêr op ta

wurkje: hoe kinne wy dat berikke?
160 moat der in Fryske skriuwersskoalle
opset wurde? is der mear
redaksjebegelieding nedich? en sa
fierder.”

(7) Wat no as der úteinliks dochts gjin
165 jonge Wadmannen en Riemersma’s
foar it ljocht komme? Hoe slim is dat
dan? “Ik tink eins net dat it ien fan de
slimste dingen is”, seit Reitsma, “al
wol ik útsoarte graach dat der nije
170 debutanten komme. Yn de op papier
rjochte kultuer sa’t wy dy koene, is it
fansels in teken fan fitaliteit as der
romans ferskine. It jout status oan de
taal. Mar no is de digitale kultuer
175 hurd yn opkomst en dy hat net folle
op mei pakken papier. Soest sizze
kinne dat it no net de roman, mar
foto’s, vlogs, koarte online teksten of
lytse live-optredens binne dy’t tekens
180 binne fan in fitale kultuer. Op dat mêd
moat it Frysk de oansluting net
misse.”

(8) Efkes in vlog besjen is dochs in
oersoartige ûnderfining as jin
185 oerenlang ferpleatse yn de
ûntwikkeling fan romanfigueren, fynt
Reitsma ek. Mar as de Frysktalige
roman stikhinne ferdwine soe, dan is
dat neffens him like slim of net
190 slimmer as it út de moade reitsjen fan
de klassike romanfoarm as sadanich.
“Der is in bredere trend sichtber dy’t
lytse talen as earste rekket, mar ek
Nederlânske romans ferkeapje
195 minder as earder. Tagelyk leau ik
beslist dat der ferlet bliuwt fan tekst
en fan ferhalen.” En dy wurde yn it
Frysk ek noch altiten skreaun, al is it
net mear sa faak as roman. Reitsma
200 wiist op it literêr tydskrift *ensafh*, dêr’t
gauris nije nammen debutearje mei in
gedicht of in koart ferhaal en op it

ferskaat fan Frysktalige weblogs en
205 oare online publikaasjes.

(9) De útdaging wurdt, wat him
oanbelanget, om bûten de
fergriizjende Fryske literêre rûnte
ferbiningen te sykjen mei nije
210 doelgroepen en oare keunstfoarmen.
“Ik soe fan dy sirkwytsjes ôf wolle,
der is krúsbestowing nedich, ek mei
klups dy’t benammen Nederlânsk-
talich binne. Dichtersgroepen,
215 *spoken word*-foardragers, neam it
mar. Wy moatte inoar ynspirearje,
ynstee fan yn ús eigen klykje sitten
bliuwe.” As foarbyld neamt er dat de
Obe Postmapriis foar oersettingen yn
220 of út it Frysk foar it earst útrikt wurde
sil op it festival *Explore the North*.
“As wy de priis lykas oars útrikke yn
Tresoar, dan komt itselde ploechje as
altiten derop ôf. Op sa’n festival komt
225 ek hiel oar publyk dermei yn
oanrekking.” Foarich jier wie der fûle
krytyk dat *Explore the North* te min
oan Frysktalige kultuer dwaan soe.
“Dit is in manier om Frysktalige
230 kultuer sichtberder en normaal te
meitsjen bûten de wenstige
fermiddens.”

(10) Dat Ljouwert útroppen is ta
Unesco *City of Literature* sjogge
235 Reitsma en Tigchelaar beide as in
kâns om it skriuwersklimaat te
ferbetterjen. De organisaasje fan dat
evenemint is noch yn ûntwikkeling,
mar der komt yn alle gefallen in
skriuwersprogramma, in ynternasjo-
240 naal útwikselingsplatfoarm en in
lêsbefoardingstrajekt. Frysk,
Nederlânsk en Fryske streektalen
sille dêr allegearre in plak yn krije.
245 “Hjir jildt ek wer: it wurdt net
eksklusyf Frysk en dat is foar guon
spannend, mar it jout mooglikheden

om nije soerstof yn it literêre fjild te
blazen.” En wa wit, komt der dan in
250 nije Trinus (m/f) foar it ljocht. Mar it

soe wolris kinne, dat sa’nen har of
him manifestearret as vlogger.

naar: Jan Ybema, Friesch Dagblad, 1 augustus 2020

noot 1 Tiny Mulder (1921-2010) wie skriuwster, dichteres en sjoernaliste. Foar it *Friesch Dagblad* skreau sy ûnder oare resinsjes, ek oer de debútroman *Fabryk* fan Trinus Riemersma.

noot 2 De KFFB, de Kristlik Fryske Folks Bibleteek is in Fryske feriening dy’t ûnder oare útjouwer is fan Frysktalige literatuer.

noot 3 Ferpyldering is in maatskiplike yndieling op grûn fan libbensbeskôging. Sa wiene der yn Nederlân bygelyks protestantsk-kristlike, roomsk-katolike en sosjalistyske pylders, elk mei ûnder oare eigen kranten, omroppen, politike partijen, sportklups ensafuorhinne.

Tekst 2

Siik fan stress

De minske hat it brein fan in fisk as it op stress oankomt: hy is net taret op de moderne tiid. Gefolch is it tanimmen fan burn-outs en depresjes. Wy wurde massaal siik fan wurkdruk, prikels en min nijs.

(1) “Te folle ynformaasje is min foar de sûnens” stie der yn *de Volkskrant* fan 15 oktober 1996. Neffens in ûndersyk fan Britske psychologen, útfierd op inisjatyf fan it ynternasjonale parseburo Reuters, soenen in protte managers lije oan it ‘ynformaasjewurgenssyndroom’. “Managers reitsje betize yn de stream oan ynformaasje dy’t sy deistich krije yn dit tiidrek fan faksen, voicemail, E-mail en it Ynternet”, skreau *NRC Handelsblad* deselde deis - ynternet en e-mail waarden tweintich jier tebek noch earbiedich mei in haadletter skreaun. Fjouwer fan de tsien managers neamden harren wurkomjouwing ‘ekstreem stresst’ en 94 persint woe net leauwe dat der ferbettering komme soe yn dy situaasje. Ta de symptomen fan ynformaasjewurgens hearden ûnder mear ferlamming fan it analytysk fermogen, eangstoanfallen, tekoart oan selsbetrouwen en de oanstriid om oaren de skuld te jaan. Fiif jier earder, yn 1991 en noch fóár de brede ynfiering fan de e-mail, hie de Amerikaanske trendwatcher Faith Popcorn yn har boek *The Popcorn Report* al warskôge foar de rampsillige gefolgen fan de nije technology dy’t it libben ‘bûtenmjittich yngewikkeld en ferriederlik slopend’ makke: “Wêr binne de lytse, tankbere amerijkes dat men efkes wachtsje moast ear’t men wist wêr’t men hinne soe?” Popcorn fersuchte dat wy it

nea earder sa drok hân hiene en de dagen nea sa ôfjakkere wiene, allinne mar om de boel oan ’e kant te krijen.

(2) No in fearnsiuw nei Popcorn har boek kinst twa dingen fêststelle: 1. It is dus alhielendal net de skuld fan de iPhone, sa as men noch wolris lêst, want dy bestiet noch mar tsien jier; 2. De situaasje is der wol hopeleazer op wurden (en ek earnstiger). Sa sit wilens ien op de acht wurknimmers tangele mei in burn-out. It giet net allinne om minsken dy’t wurk kombinearje mei de soarch foar in húshâlding, in oanwaaksjend tal jongeren hat lêst fan stress. In moanne ferlyn sloech berneombudsman Margitte Kalverboer alarm oer de wurkdruk by jongerein, dy’t yn tanimmende mjitte ta mentale problemen liedt. Ein desimber 2016 hat de Sosjaal Ekonomyske Rie yn syn advys *Een werkende combinatie* al fêststeld dat it gefoel fan opjage wurde in ferskynsel is dat yn ûnderskate libbensfazen in rol spilet. “De oarsaken binne ferskillend: it kin komme trochdat minsken tefolle ballen yn de loft hâlde moatte en algeduerigen ferskillende rollen en taken kombinearje moatte, mar ek troch prestaasjetwang en karstress.” Fiks omheech gien is ek it tal diagnoazen fan depresjes troch húsdokters: it binne twa kear safolle as tweintich jier ferlyn.

(3) Stress hat de namme eat fan dizze tiid te wêzen, mar neat is minder wier: stress hat der altiten west en sil der altiten wêze. Stress leit net allinne oan de basis fan aaklike klachten en ferfelende gefoelens. Stress leit oan de basis fan in hiele protte: fan it libben op ierde en fan it ûntstean fan nije soarten, lykas fan de minske. It probleem fan it wurd stress is dat it in kontenerbegryp is. Elkenien mient te witten wat it is, mar wilens wurde der folslein ferskillende dingen mei bedoeld. Yn wêzen betsjut stress neat: stress is it Ingelske wurd foar spanning. As wy sizze dat wy lêst hawwe fan stress, bedoele wy winliken wat oars. Dan bedoele wy dat wy lêst hawwe fan ús stressresponsen op bepaalde stressferoarsakers, de saneamde stressoare.

(4) Neffens de evolúsjeteory stammet Homo sapiens, lykas alle oare organismen, ôf fan de iensellige dy't likernôch tsien miljard jier nei de oerknal op ierde ûntstie. Dy iensellige hie ek lêst fan stressoare. Syn grutste stressoar wie de hjitte yn it fulkanyske oersop dêr't er yn libbe. Hy ferdigene him dêr tsjin mei saneamde *heatshock*aiwiten, dy't der foar soargen dat syn selwand net raande. Yn 'e rin fan de tiid waarden ienselligen mearselligen, ûntstiene út de mearselligen seewjirms en ûntstie út de seewjirms de fisk. Al dy soarten wiene oanklaud mei harren eigen stressoare, lykas ynfeksjes, itenskrapte en ferwûningen. Foar in part pakten sy dy stressoare oan mei de stressresponsen fan harren foargongers, foar in part ûntwikkelen sy dêrnjonken in nije stressrespons.

(5) Neidat de fisk syn yntree dien hie, goed fiifhûndert miljoen jier ferlyn, is

oan it stresssysteem fan libbene organismen net sa'n soad mear taheakke. By de sûchbisten, dy't nei de fisk op ierde kamen, waard, dat is wier, noch it 'limbysk systeem' yn de harsens fierder ûntwikkele. Dêrtroch koene emoasjes mear by de stressrespons belutsen wurde. Fan de primaten ôf kaam der ek wat mear harsenskoars by, en sa in grutter bewustwêzen. Oars sein: wy minsken stappe ús moderne stressoare yn 'e mjitte mei it ynstrumintarium fan in fisk. Hiel lang koene wy ús dêr skoan mei rêde. As ús fiere foarfaars efter in strûk in bewegend stal seagen dêr't se in liuw yn mienden werom te kennen, dan sloech harren stresssysteem daliks oan. Yn syn lea begûn de adrenaline te streamen en yn syn harsens de noaradrenaline. Hy stuts de earen op, de pupillen giene wiid iepen en it hormoan kortisol waard oanmakke. Hy reagearre op de stressoar mei in stressrespons dy't him ree makke om te fjochtsjen, te ferstiivjen of út te naaien. In prima stressrespons dy't helpe koe om te oerlibjen: mei in bytsje mazzel siet er heech en dreech yn in beam by de tiid dat de liuw him mei de bek wiid iepen besprong.

(6) Yn de 21ste iuw hat men oan soksoarte fan reaksjes net it measte. Ja, as in fallend stik stien jin driget te ferpletterjen, dan wol. Mar as der in appke ynkomt fan de baas mei de fraach oft men op syn keamer komt 'omdat er net sa'n aardige meidieling hat' sjit men mei in hegere hertslach en in aktivearre stresssysteem it measte net op. Lilke tweets, toeterjende automobilisten, einleaze files: it binne gjin stressoare dêr'tst fan deabliede kinst, mar dochs feroarsaakje se yn it minsklike lichem

170 noch altiten deselde reaksjes as by in
moartsjende liuw. Sels op
stressoare dy't folslein psychysk
binne (rekket de ferkearing út? hoe
moat ik de nije waskmachine betelje?)
175 reagearret it stresssysteem lykas
libben wy noch yn de oertiid. It
produsearret de *heatshock* aaiwiten
dy't de iensellige 3,5 miljard jier
ferlyn útfûn, wapenet it lichem tsjin
180 driigjende ynfeksjes troch ferwûnin-
gen en makket ús klear om te
fjochtsjen, te ferstiivjen of út te
naaien. Dat binne reaksjes dêr't wy
net allinne neat mear oan hawwe, sy
185 leverje ek nochris bywurkingen op.
Hertkloppingen, útbrekend swit,
pyntliif en oare ûnnoflike gewaar-
wurdingen, om koart te kriemen: alles
wat wy omskriuwe as 'it stressgefoel'.
190 En dat stressgefoel hawwe wy alle
kearen faker, omdat de moderne
wrâld in oerdoasis oan nije
stressoare meinimt: it aaklik
piipjende mobyltsje is dêr de safolste
195 fan. Neigeraden ús omjouwing
keunstmjittiger wurdt, wurde dy
stressoare boppedat abstrakter. Yn
it tiidrek dêr't wy no yn libje, dat fan
de digitale revolúsje, kinne
200 stressoare ek soarch oer de
klimaatferoaring, eangst foar
terrorisme wêze of de hjirfoar al
neamde *information-overload*.
Paradoksaal genôch blike sels
205 dingen dy't krekt betocht binne as
noflike frijetidsbesteging - útgean,
sport, de nijste searjes op Netflix
byhâlde - stress feroarsaakje te
kinnen.

210 **(7)** De grutte fraach is no: hoe
fierder? It bêste antwurd begjint mei
ynsicht. Elkenien dy't lêst hat fan in
stressrelatearre oandwaning, soe him
om te begjinnen ferdjipje moatte yn
215 syn evolusjonêre wurdingssskiednis.
Om fuortdaliks fêst te stellen dat it

wurd 'oandwaning' eins in ferkeard
wurd is. Hy hat net in rare krupsje: hy
wurdt yn syn dwaan en litten
220 behindere troch stressregulearjende
rommel fan eartiids, krekt as
elkenien, al wurdt elk der net (like)
siik fan. Wy moatte oars tsjin dit
soarte fan saken oan begjinne te
225 sjen. Dat is dreech, want wy minsken
binne der oan wend om te tinken út it
idee fan makberens wei. Wy meitsje
huzen, wy meitsje skilderijen, wy
meitsje stampot. Wy betinke yn it
230 foar wat sa ûngefear it einresultaat
wurde moat (of krije der in reseptsje
by) en geane oan 'e slach. Wy wurkje
fan efteren nei foaren: wy hawwe it
resultaat, it doel yn 'e holle en wurkje
235 nei dat doel ta. Sa sjogge wy ek nei
ússels: lykas wiene wy 'makke'.
(8) De werklikheid is dat der gjin
paskleare oplossing bestiet foar dat
stûkjende stresssysteem. Dat
240 stresssysteem sels sil ynearsten net
feroarje, dêrfoar ferrint de evolúsje te
stadich. De mannichte stressoare
dêr't de minske him mei dwaande
hâldt, sil op koarte termyn ek net
245 ynkoartsje. Op 'en heechten kin men
guon stressoare útskeakelje.
Letterlik, troch jins mobyl út te setten
of jins wurk sa yn te klaaien dat men
net bespotlik betiid fan 't bêd moat
250 om massaal yn de file stean te gean.
Of figuerlik troch it besef dat in protte
stressoare ynbylde binne. Mar it
wichtichste dat men dwaan kin om
jinsels te treasten yn tiden fan stress,
255 is dit: beseffe hoe't wy wurden binne
wa't wy binne. As Darwin syn
evolúsjeteory wat dúdlik makke hat,
dan is it dat perfeksje yn de natuer
net bestiet. Sjoch nei de minske: hy
260 is ta in soad by steat, mar hy is min
ofte mear ûntstien en 'ôf' is er wis
net: hy is algeduerigen oan it
feroarjen en dus per definysje

ûnfolmakke. By einbeslút sitte wy
265 allegearre yn itselde gammele
skipke. Wa't yn 'e rekken hat, écht yn

'e rekken hat hoe't wy wurden binne
wa't wy binne, hat de kaai ta himsels
yn 'e hannen.

naar: Wilma de Rek, Volkskrant Magazine, 4 februari 2017

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.